

ANNABELLE LITTOZ-MONNET

Az Európai Unió emlékezetpolitikájáról

Az elmúlt pár évben Európa eliteje egy „aktív európai emlékezet” előmozdításának feladatával került szembe. 2007 óta az EU anyagilag is támogat olyan projekteket, amelyek a történelmi emlékezetre irányulnak és a náciizmus és/vagy a sztálinizmus okaira és következményeire való reflektálást erősítik.

A múlt bűneivel való szembenézés képessége és készsége Tony Judt szavaiival az EU-ba való bekerüléshez szükséges „belépőjegy” is lett a jelölt államok számára. (Judt 2005). Az „emlékezet” központi helyre került az EU-szintű stratégiákban az identitáspolitika egy új hordozójaként és az EU-tagsághoz szükséges enyhe kritériumként.

Az „aktív európai emlékezés” akciója, amely 2007-ben indult meg, a tömeges deportálásokhoz kapcsolódó helyszínek, a volt koncentrációs táborok valamint a náciizmus és a sztálinizmus bűneit dokumentáló levéltárak megőrzését tűzi ki célul, és ezzel a két totális rendszer áldozatainak emlékét szeretné ébren tartani. Ennek a folyamatnak a tétje egy olyan Európa-szerte elfogadott történelmi narratíva megalkotása, amely az európai állampolgárok identitásának jellemzőjeként működhetne.

Az európai szintű megemlékezésre irányuló korábbi kísérletek az európai örökségre koncentráltak és magának az európai integrációnak a történetére mint az európai polgárok közös mítoszainak tartalékaira. De mivel ezek nem bizonyultak eredményesnek az EU-val való azonosulás hordozóiként, az EU eliteje megértette, hogy új „emlékezési kereteket” kell elősegíteni – amelyeket úgy fognak fel, mint közös értelmezői szemüvegeket, amelyeken keresztül az egyes cselekvők a múltat értelmezni tudják.

Úgy döntöttek ezért, hogy az emlékezet „forró pontjaira” koncentrálnak [Maier (2002) megkülönböztetése a náciizmus „forró” és a kommunizmus „kihűlt” emléke között Nyugat-Európában], amelyek már megvannak a helyi emlékezetkultúrában, és könnyebben visszahangra találnak az európai polgárok tudatában.

A kilencvenes évek végétől kezdve a holokausztra mint végső rosszra való hivatkozás, amellyel szemben az európai gondolat maga is megfogalmazódott, egyre inkább jelen volt az európai diskurzusban. A holokausztot úgy definiálni, mint ami példátlanul egyedülálló a maga szörnyűségében, vált az eseményre való

hivatkozás egyetlen elfogadható módjává. És bár ez az EU-diskurzus megfelelő visszahangra talált a nyugat-európai országok helyi emlékezetkultúrájában, a keleti bővítés kontextusában problematikusabbá vált. Ezért az EU stratégiái belátták, hogy újabb emlékezési kereteket kell találniuk, amely az új EU polgárok számára is vonzó, és a tevékenységük irányát eltolták úgy, hogy a náci és a sztálinista bűnökről való megemlékezés európai szintre emelése legyen.

Mivel azonban a múltval való emlékezés mechanizmusainak a természete olyan, hogy ideális eszközök lehetnek a politikai elitek kezében a helyi, otthoni szinten és újabban az európai szinten is, mégsem kínálkoztott igazán a kollektív tudat alakítás megfelelő hordozójának. Ahelyett hogy kollektív emlékezési folyamatok európaizálásáról tanúskodnának, az európai szintű vitákat a különböző emlékezési keretek közti versengés hatja át, amit a szereplők egymással szembenálló koalíciói mozgatnak.

Itt inkább a „megemlékezés” kifejezést használjuk az „emlékezet” terminus helyett, nem azért, hogy az Európai Bizottság szóhasználatát kövessük, hanem azért, hogy hangsúlyozzuk a cselekvők (egyénilag vagy intézményesen fellépők) szerepét a múlt felelevenítésében (Winter – Sivan 1999). A napirendre tűző és keretet teremtő irodalom felismeréseinek felhasználásával ebben a tanulmányban az intézményi és politikai cselekvők szerepét vizsgáljuk, hogy megértsük, miért jelentkeznek új emlékezési keretek az európai szinten, és milyen feltételeken múlik, hogy előtérbe kerülnek-e vagy inkább talajt vesztenek az európai diskurzusban.

Az elvégzett kutatás azt mutatja, hogy az adott szereplők közti konstelláció megváltozása valójában a kulcsnéző az EU megemlékezés-diskurzusában kialakult fluktuáció magyarázatához. Ugyanakkor az emlékezetpolitika szereplői érveinek súlya attól is függött, az ő diskurzusuk mennyire csengett össze a már meglévő emlékezetkultúrákkal a helyi és az európai szinteken. A kelet-európai államoknak az EU-ba való belépése tette tehát lehetővé a múlt egymással rivalizáló értelmezéseit, azt, hogy egyáltalán teret nyerjen az a változat is, hogy a „náciizmus és a sztálinizmus egyformán rossz”. Az új tagállamok és a politikai jobboldal egyes szekciói, különösen az Európai Parlamenten belül kikezdtek a holokauszt egyedülálló voltára vonatkozó domináns

keretet az EU szintjén és a legtöbb régi EU-tagországban.

Az Európai Bizottság, annak a stratégiának a részeként, hogy a megemlékezések területét használja az EU-val való azonosulás és részvétel hordozójaként, maga is támogatta ezt az új diskurzust. A domináns értelmezés kikezdésének mindamelllett sok akadálya volt.

Egy olyan politikai kontextusban, amikor a holokauszt egyedülálló volta alapító mítosz rangra emelkedett az európai társadalmakban; amikor a náci bűnök túléltői egyre kevesebben vannak; és a holokausztról való aktív megemlékezésre való erőteljes mozgósítás működik a civil társadalom szintjén, a múlt domináns ábrázolását nem lehetett teljesen elvetni. Bár a keleti bővítés megváltoztatva a szereplők összetételét, megengedte a szovjet bűnökre való emlékezés bevonását az EU-diskurzusba, „a holokauszt egyedülálló voltának” kerete továbbra is domináns.

Magának a diskurzusnak a jellege, heurisztikája, és az a státusza, hogy „megoldást” kínál a közös alapító esemény vagy [eredet] „mítosz” hiányára az európai integráció történetében, ez teszi az EU-val való azonosulás olyan erős jelzőjévé.

A kollektív emlékezet alakítása mint az emlékezeti keretek versengésének színtere

A nemzeti identitások konstruált voltát (Anderson 1983) széles körben és egyre inkább elfogadják a nacionalizmussal foglalkozó kutatók. A kollektív identitás állt mindig is a figyelem középpontjában azokban a társadalmakban, amelyek a nemzetállam megteremtésének folyamatában alakultak ki. De a nemzet nem mindig áll kizárólag a fókuszban. A kollektív identitás vonatkozhat városokra, régiókra vagy csoportokra is, mint a politikai pártok vagy éppen társadalmi mozgalmak (Eder 2005). Újabban éppen ilyenek kerültek a politikai integráció megteremtésére irányuló poszt-nacionális kísérletről szóló viták centrumába. Egyes hangok, különösen az európai szintű poszt-nacionális identitás-teremtés kontextusában egy olyan kollektív identitás lehetőségét idézik, amit a normakövetésre vonatkozó kölcsönös elvárások határoznak meg. A Habermas-féle „alkotmányos patriotizmus” egy olyan nemzetek feletti szinten osztott politikai kultúra megteremtését tartja szem előtt, amely a jogállamiságon, a hatalommegosztáson, a demokrácián és az emberi jogok tiszteletben tartásán alapul. (Habermas 2001).

Az állampolgárság poszt-nacionális modelljeit azonban bírálták, amiért mesterségesen szétválasztja az állam-

polgárok demokratikus értékeknek való közös elkötelezettség-érzését és a csoportidentitás kialakulásának emocionális komponenseit. Az elitek a szubnacionális, nemzeti és szupranacionális szintjein jól érzékelik, milyen nehéz kollektív identitásokat teremteni a csoporton belüli közös emlékezet megléte nélkül.

A kollektív emlékezet megteremtésének folyamatai valóban lényeges elemei az identitás-képzés folyamatának a modern és posztmodern társadalmakban. Míg az identitás arra utal, hogyan definiálják, valójában ki a csoport tagja, az emlékezet az, amiben ez a csoport a múltbeli tapasztalatok terén osztozik. (Eder 2005: 202). A kollektív emlékezet tehát megőrizi vagy rekonstruálja valaki csoportjának múltbeli tapasztalataira vonatkozó tudást. Az emlékezet azért kollektív, mert Halbwachs szavaival „rendszerint a társadalom az, ahol az emberek hozzájutnak az emlékeikhez” (Halbwachs 1992: 38). Tehát a csoporthoz tartozás nyújtja az anyagot az emlékezet számára, és készíti az egyént bizonyos események emlékezetben tartására és mások elfeledésére.

A kollektív emlékezet a legkülönbözőbb formákban tud megnyilvánulni. Létezik objektívált emlékezetként múzeumok, emlékművek, szobrok, emlékhelyek formájában, amelyeket Nora (1989) nyomán úgy emlegetnek „lieux de mémoire”, intézményesült emlékezetként az iskolai tananyagban és végül a múltval való emlékezés rituáléiban, amit egy csoport „nyilvános megemlékezésének” lehet nevezni.

A kollektív emlékezet mint ilyen alapot nyújt, amiből egy csoport „egyetiségének vagy különösségének tudatát meríti” (Assman 1995: 130). Bell ugyanakkor arra figyelmeztet, hogy bár „a múltunk termékei” vagyunk, az emlékezet különböző módokon működik különböző skálákon és kontextusokon át. (2009: 350). Az elemzés skálájától függően az emlékezet különböző mechanizmusokon át teremt meg a kollektív identitásokat.

A múltval való emlékezés folyamatai a kollektív identitás alakításának eszközeiként állnak a politikai irányítás megszerzéséért versengő különböző szereplők figyelmének előterében.

A kutatók többsége egyetért abban, hogy a múltval való emlékezés aktív folyamat, nem történelmi tények egyszerű felidézése. Ugyanakkor vita van az abszolutista és a relativista megközelítések képviselői között. Schwartz szavaival élve „megemlékezni annyi, mint a múltat a jelen felfogások és szükségletek szolgálatába állítani” (Schwartz 1982: 374). Ez azt jelenti, hogy a kollektív identitás és

JUDT, Tony
Európa – a nagy ábránd!
Kairoz, 2002

A háború után. Európa története 1945 óta
Európa, 2007

Balsors ül e tájon
Európa, 2012

ANDERSON, Benedict
Elképzelt közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről
L'Harmattan, 2006

HABERMAS, Jürgen
A poszt-nemzeti állapot
L'Harmattan, 2006

Esszé Európa alkotmányáról
Atlantisz, 2012

HALBWACHS, Maurice
Az emlékezet szociális feltételei
Ikva, 1995

NORA, Pierre
Emlékezet és történelem között
Napvilág, 2010

ASSMANN, Jan
A kulturális emlékezet
Atlantisz, 1999

COURTOIS, S. et al.
A kommunizmus fekete könyve
Nagyvilág, 2000

SNYDER, Timothy
Véres övezet – Európa Sztálin és Hitler szorításában
Park Kiadó, 2012

„Az ismeretlen holokauszt”
2000, 2009. 10

„Az érem másik oldala”
Magyar Lettre Internationale, 87

kollektív emlékezet kialakításának folyamatai olyan cselekvők közti társadalmi küzdelmekbe ágyazódik, akik speciális érdekeket követnek egy adott csoport kollektív emlékezetének formálásával. Nemzeti szinten a múlt örökségével kapcsolatos hatalmi viszonyok kiterjedt viták tárgyát képezték, különösen a poszt-autoritárius demokratikus államok esetében, ahol a múlt felfogások kulcsfontosságú tényezők az új társadalmi és politikai struktúrák alakításában. (ld pl. Barahona de Brito et al 2001).

Az emlékezetpolitika kutatóit foglalkoztatja a cselekvő részvétel és folyamat minél jobb fogalmi megragadása, különös tekintettel a múlt felidézésében résztvevő szereplőkre és mechanizmusokra. (Wolfrum 1999). Az „emlékezet-rezsim” fogalmi kereteit használva Languebacher (2003) kimutatja, hogy mivel az emlékezet feletti kontroll hatalmat biztosít ennek politikai hozadéka felett, az elitek versengenek egy általuk preferált emlékezet maximális elterjesztéséért és elfogadtatásáért. Továbbá azt magyarázza, hogy egy partikuláris fajta emlékezet akkor válik dominánssá, amikor ennek a fajta emlékezetnek a képviselői „sikeresen delegitimizálták és legyőzték a rivális emlékezeteket” (Languebacher 2003: 50). Bár ezek a konceptualizálások világosan kimutatták, hogyan kerül a múlt értelmezése az olyan politikai szereplők közötti küzdelem centrumába, akiknek a célja a politikai döntések feletti kontroll, nem adtak szisztematikus elemzést azokról a feltételekről, amelyek mellett a múlt adott értelmezési módjai uralkodóvá válnak, ill. fordítva, talajt veszítenek a nyilvános diskurzusokban.

A mi elemzésünkbe behozzuk „az emlékezet keret” fogalmát, amit úgy határozunk meg, mint közös értelmezői szemüveget, amelyen keresztül bizonyos szereplők a múltat magyarázzák. Mint egy olyan területen, ahol az értelmezői folyamatok kulcsszerepet játszanak, az emlékezetpolitika fogalmi megragadásában segít, ha úgy szemléljük, mint versengő szereplők különböző lehetséges múlt-„ábrázolásai” közötti harc mezejét.

A napirendre kerülés és a napirend meghatározás irodalma segít nekünk azoknak a feltételeknek a felismerésében, amelyek mellett bizonyos értelmezési keretek utat találnak maguknak ahhoz, hogy a politika napirendjére kerüljenek.

Először is új értelmezési keretek merülhetnek fel, amikor megváltozik az emlékezetpolitikai vitában résztvevők köre, és egy adott keret ellenfelei és proponálói közötti határvonal az új keret hordozóinak kedvező irányban mozdul el. (Princen 2007).

Másodsor, magának a keretnek a jellegét is szemügyre vesszük. Akár hivat-

koznak a szerzők a keret alkalmasságára, hogy meggyőző összekötő kapcsot teremtsen a „probléma” és a „megoldás” között (Kingdon 1995; Rochefort–Cobb 1994), akár annak szükségességét hangsúlyozzák, hogy ez a keret egy ismerős és kipróbált stratégiára támaszkodik, vagy magának a keretnek a heurisztikus erejére (Kohler–Koch 2000: 521), a diskurzus jellegét fontos összetevőnek tartják az emlékezet keret sikerében. (...)

Ezek és más hasonló belátások különösen fontosak, hogy segítsenek nekünk az „emlékezetkultúrák” szerepének vizsgálatában, amelyeket itt olyan meta-narratívákként lehet definiálni, amelyek egy sor alapító mítoszra és közös terminológiai előfeltevésre épülnek.

Amikor a múltat beszéljük el, bizonyos fogalmak valóban kulcsfontosságúakká válnak a kommunikáció olyan nyilvános tereiben használt terminológiában, amilyen a média, a tudományos szféra, a politikai diskurzusok és az oktatási eszközök (Carrier 2005: 182).

Az „emlékezet keretei” inkább vonatkoznak sajátos diskurzusokra, vonatkoznak egy adott történelmi eseményre vagy korszakra. Az emlékezés keretei mint olyanok jól összecsengethetők vagy összeütközhetnek egy adott társadalom meglévő emlékezetkultúráival.

Ahol az ideológia még mindig számít

Az emlékezetéről folyó viták mindig is nagyon politikai jellegűek. Nemcsak a nemzeti hovatartozás, de a hagyományos bal-jobb ideológiai spektrumra oszlás is befolyásolja az EU-elitek pozícióját az emlékezet keretei körüli küzdelmekben. Az elmúlt (másfél) évtizedben az Európa Parlament vált azzá a központi arénává, ahol a múlt különböző ábrázolásai és képviselők versengtek egymással, hogy előnyhöz jussanak az EU napirendjére kerülve. Az emlékezetpolitika körüli harcot az Európai Parlament tagjainak egy olyan csoportja kezdeményezte, amely főleg kelet-európai és európai néppárti képviselőkől állt. A nyomás láthatólag az új tagállamok részéről és jobbról jött.

A vita során, ami az *Európa jövője 60 évvel a 2. világháború után* c. 2005-ös határozat elfogadását megelőzte, az arra irányuló kísérleteket, hogy a sztálinizmus bűneit ugyanolyan alapon ítélik el, mint a náciizmus bűneit (azokkal egy kalap alá véve), az európai parlament egyes tagjai nyílt revizionizmusként bírálták. (...) A baloldaliak számára végső soron a kommunisták javára írandó, hogy harcoltak a náciizmus mint legfőbb gonoszság ellen. Ezért aztán minden arra irányuló kísérletet, hogy a sztálinista bűnököt a náci bűnökkel azonos alapon ítélik el, a történelem átírására tett próbálkozásnak tekintenek. Abból a tényből, hogy Sztá-

lin vezette a szovjet támadást a náciizmus ellen, szintén az következik, hogy nagyon nehéz ugyanabba az emlékezeti diskurzusba elhelyezni mindkét rezsimit.

„Régi” kontra „új” tagországok

A keleti bővítés hozta magával, hogy támadni kezdték azt, hogy az EU csak a Tengelyhatalmak részéről a második világháborúban elkövetett bűnököt tartja szem előtt. Az új EU-tagállamok Lengyelországgal és a balti államokkal az élen az emlékezetpolitikai harcban, kikezdtek a második világháborúnak az EU által jóváhagyott lényegében „jó háborúként” való felfogását, amelyet az antifaszizmus közös ügyéért vívtak. (Mälksoo 2009, Onken 2007). Az ő számukra a második világháború a területeik hosszú távú megszállását hozta magával, tömeges deportálásokkal és diktatórikus rezsim bevezetésével.

Az új tagországok számára a sztálinizmus barbár bűneinek EU-szintű elítélése nagymértékben szól saját belpolitikai óhajairól, hogy demokratikus államokat akarnak kiépíteni korábbi demokratikus tapasztalatok nélkül. A kelet-európai államokban a holokauszt emlékezetének felidézése még kezdeti szinten van, és ezeknek a történeteknek a feltárása sokszor nagyon sok vitával jár. Sokféle változat van az egyes országokban, Lengyelország nagyon érzékeny arra, hogy nemzetközileg antiszemita országgént van elkönyvelve, Bulgária azt állítja magáról, hogy kevésbé kollaborált a nációkkal, mint más országok, és Románia csak most próbál szembenézni a saját cinkos voltával. Általában ugyanakkor viszont, ha úgy állítják be magukat, mint a sztálinista bűnök áldozatait, ez is egy módja lehet a saját felelősségükről való vita elhárításának.

A saját kollektív emlékezet előtérbe kerüléséért folytatott küzdelem egyúttal a keleti államok teljes jogú EU-tagságának szimbolikus elismertetéséről is szól. Az új tagállamok a történelem témáját arra is használják, hogy elfoglalják méltó helyüket és egyenértékű státuszukat az EU-ban. A múlt értelmezésének politikája végső soron egy sajátos politikai feladatot tölt be Oroszország irányában. Már a 2005-ös határozatról folyó vita során (*Európa jövője 60 évvel a második világháború után*) egy lett európai parlamenti képviselő szavátette, hogy Oroszország a lett állampolgárságot nem kapók problémáját tartja annak jelentőségét eltulozva a nyilvánosságban napirenden, és közben továbbra is megsérti a totalitárius szovjet rezsim atrocitásai áldozatainak és közvetlen családtagjainak emberi jogait azzal, hogy tagadja a szenvedéseiket és veszteségeiket. A kommunizmus bűneinek határozott elítélésére és következményeinek elsimitására van szükség Európá jövőjének stabilitása érdekében.

A múlt bűneinek elismerése ennél fogva egy bilaterális játszma részét képezi a balti államok és Oroszország között, a tétje balti részről, hogy valami kompenzációt kapjanak a múltbeli megpróbáltatásokért, orosz részről pedig az orosz kisebbségek jogainak elismertetése. A régi EU-tagországok számára a holokauszt marad az emlékezetkultúrájuk centrumában mint közvetlenebb történelmi tapasztalat sokak számára, és olyan alap, amiben maga az EU is megtalálható szinte mindenki számára elfogadható igazoló narratíváját. (ld. még Challand 2009).

Ha a sztálinizmus bűneit úgy állítják be, mint amelyek egyenértékűek azokkal a bűnökkel, amelyeket Hitler alatt követtek el, ez kikezdi a „holokauszt egységének” emlékezeti keretét, amihez viszonyulva egyes EU-tagállamok és Európa eddig definiálta önmagát. (Probst 2003). Helyi szinten a holokauszt státuszáról folyó vita már komoly előzményekkel bírt néhány régi EU-tagországban. Németországban a 80-as években került terítékre az ún. Historikerstreit, a történész-vitával, amelynek során néhány konzervatív történész került szembe közszereplő intellektuális Jürgen Habermas vezette csoportjával, a nemzeti szocializmus és a holokauszt helyéről a német történelem narratívájában (Friedlander 1988). A vita centrumában a „végső megoldás” egyedülálló voltának kérdése állt az állami terror más formáihoz mérten. Ernst Nolte és Andreas Hillgruber tette a két legfontosabb hozzászólást a vitához, amelynek során bár eltérő hangnemben és érveléssel, de mindketten azt hangsúlyozták, hogy a holokauszt összehasonlítható más 20. századi tömeggyilkosságok tapasztalataival. Habermas elítélte a történészek írásainak politikai töltetű kicsengését és Auschwitz egyedülálló voltának tagadását. (Moeller 1996).

Hasonló vita zajlott Franciaországban a 90-es évek végén, a Stéphane Courtois szerkesztésében kiadott *A kommunizmus fekete könyve* megjelenése kapcsán, amely bírálta a holokausztra való egyoldalú fókuszálást a szellemi és a politikai elitek részéről. Francia intellektuálisok és politikusok, különösen olyanok, akik közel álltak a kommunista párthoz, vagy szimpatizáltak vele, érveltek úgy, hogy Courtois túl messzire ment azzal, hogy párhuzamba állította a sztálinizmust és a náciizmust mint olyan rendszereket, amelyek erőszakra és terrorra támaszkodtak. (Torpey 2001). Megismételve a 80-as évek közepén zajlott Historikerstreit érveit, heves és szenvedélyes cikkek sora jelent meg a francia sajtóban egyfelől Courtois és követői, másfelől azok között, akik nem akarták elfogadni a totalitarizmus két fajtája közötti párhuzamot.

Az emlékezetéről folytatott EU-szintű viták csak megismételték a nemzetek felet-

ti szinten a múlt értelmezéséről helyi szinteken már megvívott küzdelmeket. De bár az EU-szintű viták régi érveket ismételték meg, az új szereplők, azaz a kelet-európai államok megjelenése a színen lehetővé tette, a „náciizmus és sztálinizmus két egyforma rossz” emlékezeti keretének legitímálását a hivatalos EU-diskurzusban, inkább, mint ahogy ez korábban bármikor lehetséges lett volna a régi EU-tagországokban és a bővítés előtti EU-ban. A keleti bővítéssel új szereplők jelentek meg az emlékezetpolitikai vita színpadán, és megváltoztatták „a holokauszt egyedülálló voltáról” szóló emlékezési keret ellenfelei és hívei közti válaszvonalat.(...)

A „holokauszt egyedülálló” tézis ellenállása

A „holokauszt egyedülálló” tézise épülő emlékezetpolitikai keret lecsérésére irányuló kísérletek azonban nem jártak teljes sikerrel (ld. még Onken 2007). Ha megnézzük az 'Active European Remembrance' program égisze alatt támogatott projekteket, azt látjuk, hogy a támogatás 75%-át olyan projektek kapták, amelyek a második világháború alatt elkövetett bűnökre fókuszálnak és a holokauszttal kapcsolatosak, 17%-át a sztálinizmus bűneivel foglalkozó projektek, és a maradék 8%-ot kapták olyan projektek, amelyek a totális rendszerekről szólnak, és egyaránt vonatkoztathatók mind a sztálinizmusra, mind a náciizmusra. 2007 áprilisában az EU igazságügy-miniszterei is kibocsátottak egy kerethatározatot a rasszizmus és a xenofóbia elleni harcra, ami lehetővé teszi, hogy becsületsértésnek minősüljön a „népirtás, emberiség elleni bűntettek és háborús bűnök” nyilvános megcsúfolása, tagadása vagy trivializálása – feltéve, ha ezeket a bűnöket ilyeneknek minősítette az 1945-ös Nürnbergi Bíróság vagy a Nemzetközi Bíróság 2002-es statútuma.

Mivel ezeknek a bírósági határozatoknak egyike sem tartalmazza a kommunista bűnök emberiség elleni bűntetteként, a törvény továbbra is a „holokauszt egyedülállósága” emlékezetpolitikai keret fenntartását erősíti. Végül az Európai Bizottság 2010-ben elindította a European Holocaust Research Infrastructure-t (EHRI), egy óriásprojektet, amely a holokauszt kutatást van hivatva elősegíteni. Avner Shalem, a Jad Vasem, a résztvevő szervezetek egyikének vezetője kijelentette, hogy „az EHRI megalapítása különös fontossággal bír éppen azért, mert különböző történelmi narratívák versengenek egymással Európában”. Ilyen példátlanul nagyszámú összeg a náci bűnök tanulmányozására jelzi, hogy nem sikerült kikezdeni „a holokauszt egyedülállóságán” alapuló emlékezetpolitikai keretnek.

„A holokauszt egyedülállóságán” alapuló emlékezetpolitikai keret meginga-

tásának akadályai különböző szinteken jelentkeznek.

Először is a szereplők felállítását tekintve nem változott eleget a konstelláció ahhoz, hogy megdöntsön a régi EU-tagállamokban és az EU szintjén régen megszilárdult narratívát. Bár az új EU-tagállamok belépése adott némi legitímációt a „náciizmus és sztálinizmus egyaránt rossz” emlékezetpolitikai keretnek, a holokauszt egyedülállóságát hangsúlyozó narratíva hívei még mindig jóval erősebbek. A náci bűnökről való megemlékezésben résztvevő civil szervezetek jól szervezettek, és nagyon aktívak az áldozatok emlékének ébren tartásában. A náci bűnök túlélőinek szervezetei rendszeresen pályáznak támogatásért az „Active European Remembrance” EU akcióprogram keretében.

Az Európai Zsidókongresszus (EJC) különösen rendkívül hathatósan vesz részt az emlékezetpolitika alakításában az 1990-es évektől kezdve. Az EJC elnöke, Jean Khan saját személyes networkjét és magas szintű médiaprofilját is latba vetette, hogy különleges nyomatékot kapjon a holokauszt emlékezete.

Ezen túlmenően, bár a holokausztra emlékező csoportok főleg az EU-n belülről jönnek, van kívülről jövő nyomás is. Izrael állam külön is szokta emlékeztetni az EU-t a holokauszt-oktatás és megemlékezés terén fennálló kötelezettségére. Egy olyan időszakban, amikor a náci bűnök utolsó túlélői egyre kevesebben vannak, a holokausztra való aktív megemlékezésre való felhívás a civil társadalom szintjén különösen erős, és az európai elit körében mélyen gyökerező félelmet visszhangozza arra vonatkozóan, hogy mindez feledésbe merülhet.

Másodszor az új EU-tagállamok és az Európai Néppárt által az Európai Parlamenten belül javasolt emlékezetpolitikai keret nem cseng igazán össze a régi EU-tagállamokban és EU szinten korábban megszilárdult narratívákkal. Az 1970-es évektől kezdve a régi EU-tagállamok hajlandóságot mutattak a múltjukkal való közvetlenebb szembenézésre. Míg a második világháborút követő első 20 évet majdnem teljes hallgatás jellemezte az európai országok felelősségéről, és csak Hitlernek és a náci párt elitjének mint németországi elkövetőknek a felelősségére koncentráltak (Tony Judt 2005), a szélesebbkörű tudatosság jelei a hatvanas évek végén, a hetvenes években kezdtek megmutatkozni, ebben különösen a „Shoah” című tévésorozat németországi bemutatása volt a fordulópont 1978-ban (Rosenfeld 2009). A náci bűnök bekerültek a köztudatba, a populáris kultúra részeivé váltak, a legfőbb gonoszság megtestesítőivé a liberális társadalmak önmeghatározásának folyama-

tában (Friedlander 2001). A holokauszt lett az európai társadalmak alapító mítosza „nemcsak mint a szimbolikus legitímáció forrása, hanem a politikai cselekvés és az olyan értékek forrásaként is, mint a rasszizmus, az antiszemitizmus és az idegengyűlölet elutasítása” (Probst 2003: 53). A „náciizmus és sztálinizmus egyaránt rossz” emlékezetpolitikai keret egy már jól megszilárdult kerettel került szembe, amelynek alapján egyes EU államok és maga az EU is az identitását definiálta.

A sztálinista bűnöknek „ugyanolyan rosszsként” való beállítását, mint a holokauszt, a baloldali politikai elit a helyi és az EU-szinten úgy is fogadták, mint arra irányuló kísérletet, hogy csökkentse Németország és más, vele kollaboráns államok, mint a Vichy-féle Franciaország felelősségét. Németországban a Historikerstreit, a történezművitát tele volt politikai felhangokkal és a német identitásról folyó vitával, amiben részt vettek Helmut Kohl és követői egyfelől és a politikai baloldal másfelől. A baloldal számára az 1970-es évektől a holokauszt vált a német kollektív nemzeti identitás sarkkövévé, ezt jelképezte Willy Brandt kancellár térdre ereszkedése a varsói gettólázas emlékművénél 1970-ben (ld. Motyl 2010). Ezt az érvelést lehetné, hogy a holokauszt volt az egyetlen olyan példa a népirtásra, amit nemzeti katasztrófaként fogtak fel az elkövetők (és az áldozatok), így kerülhetett be a kollektív bűnösség a német nemzeti identitás hivatalos változatába. A baloldali politikai elit számára a holokauszt „egyedülálló volta” ezért olyan narratíva, aminek döntő jelentősége van az európai identitások meghatározásában, és minden olyan kísérletet, amely a náci bűnököt az állami irányítással elkövetett terror szélesebb kontextusában próbálja elhelyezni, még mindig a konzervatív politikai agenda túlkapasáinak éreznék.

A régi EU-tagállamok, a baloldal és a holokauszt emlékével foglalkozó civil szervezetek domináltak mindeddig az emlékezetéről folytatott harcban. Nemcsak azért, mert aktívak voltak és jól szervezettek, hanem azért is, mert a javukra billentette a mérleget egy erőteljes meta-narratíva megléte Európában, amely a holokausztra tette a hangsúlyt magának az európaiságnak mint identitásnak a meghatározásában a helyi és az európai szinten egyaránt.

Konklúzió

Az alulról kinövő „grass-root” emlékezet kialakítására egész Európára kiterjedően mindeddig nem került sor. Az Európai Unió kísérletei az emlékezet európaizálására, magának az EU-bővítésnek a sürgető nyomása alatt, különösen problematikusnak bizonyultak éppen ebben a kontextusban. Az „a náciizmus és

sztaálinizmus egyaránt rossz” emlékezetpolitika keret beleütközött egy korábban már jól megszilárdult rivális narratívába, és az Európai Unió a kétféle totalitárius tapasztalat státuszáról és természetéről folytatott vita színterévé vált. A kollektív emlékezet különösen érzékeny terület az Európai Közösséggel való azonosulás új irányának kialakításához alkalmas lehetséges fundamentumként. És ez visszautal ahhoz a szélesebb problémához, hogyan lehet kiépíteni a nyilvánosság szféráit egy nemzetek feletti szinten a nyelvi és kulturális sokféleség kontextusában – a múlt emlékezete ezen belül különösen kényes hordozója az azonosulásnak az emberek számára – ahogy erre a nemzeti elit hazai szinten folytatott agitációja a kellenél gyakrabban felhívja a figyelmet.

Az EU intézmények azzal a feladattal kerültek szembe, hogy olyan emlékezetpolitikai kereteket találjanak, amelyek elfogadhatók minden európai társadalom számára. A kezdeti nemzetek feletti narratívák nem tudtak megszólítani minden európai embert. Az európai örökségre való hivatkozás már „kihűlt” emlékekre hivatkozott, amelyek nem tudtak összetartó cementként működni egy európai identitás megépítésében. Az európai integráció történetének nagy pillanatai nem voltak vonzóak a már amúgy is európaosodott elit körénél szélesebb körben. A „még forró” történelmi emlékekre való fókuszálás ezért ügyes kísérlet volt az EU-intézmények részéről abba az irányba, hogy a megemlékezések folyamatait az EU-val való azonosulás valódi mutatóivá formálják át. Ugyanakkor azzal, hogy olyan emlékezetpolitikai kereteket felhasználásával, amely már megvolt az EU-intézmények részéről abba az irányba, hogy a megemlékezések folyamatait az EU-val való azonosulás valódi mutatóivá formálják át. Ugyanakkor azzal, hogy olyan emlékezetpolitikai kereteket felhasználásával, amely már megvolt az EU-intézmények részéről abba az irányba, hogy a megemlékezések folyamatait az EU-val való azonosulás valódi mutatóivá formálják át. Ugyanakkor azzal, hogy olyan emlékezetpolitikai kereteket felhasználásával, amely már megvolt az EU-intézmények részéről abba az irányba, hogy a megemlékezések folyamatait az EU-val való azonosulás valódi mutatóivá formálják át.

Az emlékezetpolitika színterének a nemzetek feletti szintre való áttolódásával megváltozott az emlékezeti narratívák definiálásában résztvevő szereplők közötti konstelláció. Míg Nyugat-Európában a vita a baloldali érzelmi intellektuális és politikai elit és a konzervatívabb politikai agendában érdekeltek közötti vita, az EU szintjén a régi és az új tagállamok közötti vitává is vált. A kelet-európai országoknak a balti államokkal, az emlékezetpolitikai küzdelem éharcsaival együtt sikerült legitímációt szerezniük a „náciizmus és sztálinizmus egyaránt rossz” emlékezetpolitikai keretnek, amit nem lehetett többé pusztán arra irányuló konzervatív kísérletnek minősíteni,

hogy csökkentsék Németország és más azzal kollaboráló nyugat-európai államok felelősségét. Az emlékezetpolitikai viták résztvevőinek megváltozása megváltoztatta az azzal kapcsolatos felfogást is, hogy mi tekinthető elfogadható diskurzusnak. Az emlékezés kerete elismerésre tehet szert, ha megváltozik a vitában résztvevő szereplők közti konstelláció az új emlékezési keret javára, és akkor is, amikor ennek felvetői ugyanannyi előnyt remélhetnek ennek legitímé válásától, mint a szembenálló keret hívei a magukétól.

Bár EU-szinten egyre jobban elfogadják a „náciizmus és sztálinizmus egyaránt rossz” emlékezetpolitikai keretet, azért továbbra is elég erős az ezzel szembeni ellenállás is. A régi EU-tagállamoknak és a zsidó szervezeteknek mindeddig sikerült fenntartani „a holokauszt egyedülálló” voltát hangsúlyozó emlékezetpolitikai keret dominanciáját. A keret természetéből adódóan azt az identifikálódás nagyon erős markerévé teszi. Az a státusza, hogy az európai integráció történetéből hiányzó alapító esemény vagy mítosz hiányára hivatott „megoldásul” szolgálni, igen erős pozíciót ad ennek az emlékezetpolitikai keretnek az emlékezetről folyó EU-szintű vitákban. Egy olyan időszakban, amikor a náci bűnök utolsó túlélői egyre kevesebben vannak, „a holokauszt egyedülálló”

voltát hangsúlyozó keretben érdekelt pozíciója különösen erős az emlékezetpolitikában a politikai elit és a civil társadalmi aktivisták körében egyaránt. Az ő diskurzusuk egybecseng olyan mélyen gyökerező félelemmel az európai elit körében, nehogy ez a végső gonoszság valaha is feledésbe merüljön vagy tagadni próbálják. A „holokauszt egyedülálló” voltát hangsúlyozó emlékezetpolitikai keret továbbra is lényegében kikezdetetlen diskurzus az EU kontextusában.

Az EU emlékezetpolitikája megmutatja, hogyan használnak értelmezési kereteket a politikai szereplők speciális érdekek érvényesítésére. A keret sikerességét azonban nem lehet kizárólag a résztvevő aktorok közti konstellációra való utalással megmagyarázni. Az az intézményes és politikai kontextus, amin belül a viták zajlanak, adja a legitimitást bizonyos diskurzusoknak, és diszkreditál másokat. A meglévő emlékezetkultúrák meghatározzák erős metanarratíváként, hogy milyen eséllyel indulnak a múlt ettől eltérő, új ábrázolásai, hogy felkerüljenek a politika napirendjére. Általánosabban szólva az intézmények mint intézményszerű diskurzusok ránehezednek a súlyos politikai szereplők játszmáira.

KARÁDI ÉVA FORDÍTÁSA

MIKOLA RJABCSEK

Fordulat jobbra – aztán vissza

RJABCSEK,

Mikola

„Két Ukrajna.”
2000, 2002. 9.

„Megdönthető-e a
»zsaroló állam?»
2000, 2005. 2.

„Rossz béke vagy jó
háború”
Magyar Lettre
Internationale, 66

„Hogyan lettem
csehszlovák?
68 és a hokivébé”
Magyar Lettre
Internationale, 70

„Ukrajna federalizá-
lásáról”
Magyar Lettre
Internationale, 95

„Nyugati »eurázsia-
nizmus« és az »új
Kelet-Európa«: a
kirekesztés dis-
kurzusa”
Szépirodalmi Figyelő,
2012. 4., Szívtextus.
blog.hu, 2013.02.12.

I. Néhány éve egy népszerű ukrán hetilap címlapján fedeztem fel a képet más ukrán írók és ismert értelmiségiek társaságában. Ez az összeollózott címlapfotó a vezércikk alap gondolatát volt hivatva illusztrálni, amely fölött ez a harsány cím állt: „Vereségeink mesterei”.

Ezt a kollázt valamelyest még megtisztelőnek is éreztem, mert ahogy az én szerény tevékenységem egy tucatnyi más áruólával együttműködésben vagy mindjárt egy összeesküvés részeként ábrázoltatott, úgy tűnt, mintha mi magunk volnánk sajátkezűleg minden nyomorúság okozói, amiben hazánk két évtizeddel az állami függetlenség elnyerése után újfent leledzik. Ínségünk okai azonban minden bizonnyal jóval mélyebben fekvők, és az ukrán vereség mesterei határozottan számosabbak voltak, mint ahogy ezt ez a sikerületlen photoshop montázs sugallta. A törzsolvasók talán még egy párhuzamot is felfedezhettek, mert a kép egy 1918-ból származó fényképre hajazott, amely a rövidéletű Ukrán Népköztársaság vezetőit ábrázolta.

Az ő arcuk helyére montírozták a miénket – nem valami ügyesen, de

ez talán szándékosan keltett hatás volt. Ezzel párhuzamot akartak felállítani a 20. század elejének jóhiszemű, romlott és inkompetens liberálisai és a mai szereplők között. Mind elszalasztották egy erős nemzetállam felépítésének és függetlensége biztosításának lehetőségét. Tehát nemcsak hogy vesztesek, de ostobák is, ideológiailag eltévelyedettek és impotensek, és vereséget hoztak a nemzetükre azzal, hogy pacifizmust, toleranciát és egyéb morális alapelveket hirdettek egy olyan világban, amelyben a hatalmasok kormányoztak, a nyertes mindent vitt, és a győztesek írták a történelem egyedül érvényes verzióját.

Egyszóval, ezek nemcsak liberálisok, hanem „liberaszták” is – ez egy olyan kifejezés, amit a mai ukrán jobboldal előszeretettel használ a másik hasonlóan képzett szó, a „toleraszták” mellett ideológiai ellenfelei megbélyegzésére.

2.

1980-ban publikált Alexander Motyl amerikai tudós egy nagyon éleslátó könyvet a két világháború közötti ukrán nacionalizmusról – *The Turn to the Right* címmel. Ez a téma nem kapott kellő figyelmet, mivel

Ukrajna akkoriban nem létező entitás volt, és az emberek többsége nem is vett tudomást a meglétéről. Nagyországról részének tekintették abban az időben, és önmagában nem számított különösebben érdekes témának. Motyl megmutatta, hogy az ukrán-nemzeti mozgalom a kezdeteitől fogva messzemenően Európa-párti és demokratikus volt, nyilvánvaló okokból. A nyugati orientáció volt az egyetlen járható út az ukrán vezetők számára, hogy országukat leválaszthassák az autokratikus és messzemenően Európa-ellenes beállítottságú Oroszországról. Ukrajna vezetőinek a birodalom szimbolikus súlyát egy alternatív centrum még erősebb súlyával kellett ellensúlyozniuk, azt valahol ott kellett elhelyezniük (vagy legalább oda kellett elképzelniük), ami Oroszország hatókörén már kívül esik – Európába.

Azt lehetne mondani, hogy jobb híján, más lehetőségek híján voltak nyugatosok és demokraták, a korabeli politikai helyzet nem kínált nekik más lehetőséget.

A helyzet azonban megváltozott az első világháború után, néhány olyan okból, amit Motyl általánosítva „jobb oldali fordulatnak” nevezett. Először is autoriter tendenciák kezdtek terjedni Európában, számos országban került sor a fasiszták és fasiszta rezsimek konszolidálására, a liberális demokrácia visszavonulón volt Európában, és már nyilvánvalóan nem ez volt az egyetlen választható lehetőség. Ennek alternatívái – a kommunista vagy fasiszta típusú antiliberalis politikai modellek – egyre nagyobb népszerűségnek örvendtek.

Másrészt az ukrán nacionalisták fiatalabb nemzedéke a Lengyelországtól és Oroszországtól elszennvedett súlyos vereség feletti minden ellenérzését az elődeire zúdította – az Ukrán Népköztársaság (UNR) liberális és szocialista vezetőire. Az ifjú radikálisok úgy vélték, hogy így kreált ellenségeik nemcsak az orosz és a lengyel túlerő miatt veszítették el a nemzeti felszabadító háborút, hanem azért is, mert az ukrán parasztokban nem volt elég fejlett a nemzeti öntudat, és ezért vonakodtak harcba szállni egy olyan nemzeti ügyért, amit nem is nagyon értettek. Az Ukrán Népköztársaság vereségének legfőbb oka, úgy vélték az ifjú nacionalisták, vezetőik ostoba liberális érzelműségében keresendő – képtelenségükben arra, hogy gyorsan, gátlástalanul és határozottan odacsapjanak, a jogra és a csatamező mindkét ténfelén várható emberi veszteségekre való tekintet nélkül. Röviden szólva, nem sikerült olyan brutálisan és skrupulusok nélkül eljárniuk, mint legfőbb riválisaiknak, a bolsevikoknak.

Ebben az érvelésben volt némi logika. Egy nyitott, liberális-demokratikus társadalom hosszú távon jobban bírja a kon-

kurenciát, mint egy zárt, totális diktatúra. Mindenesetre egy rövid katonai konfliktusból rendszerint a totalitáriusok kerülnek ki győztesen, mert jobban tudnak mozgósítani, elszántabban harcolnak, és készek a saját céljaik érdekében áthágni minden írott és íratlan szabályt. Olekszandr Dovzszenko *Arzenál* c. klasszikus filmjében 1929-ből van egy szemléletes jelenet, amelyben az Ukrán Népköztársaság egy funkcionáriusa, egy régivágású intellektuel kerek szemüveggel, megpróbál egy bolsevik szabotőrt kivégezni, de nem képes szemtől szembe leléni, ezért azt mondja neki, forduljon a fal felé. A bolsevik érzi az intellektuel gyengeségét, és ezért nem hajlandó neki hátat fordítani. „Lőj ide az arcomba”, mondja neki, és amikor a potenciális kivégzője még mindig vonakodik, ráront, kikapja a kezéből a pisztolyt, és azt mondja megvetően: „Szóval nem mered megtenni? Én annál inkább!” És megöli az ellenfelét, minden megbánás, minden vonakodás nélkül, anélkül hogy egyáltalán egyetlen gondolatot is vesztegetne az emberi élet abszolút értékéért.

A 20. század 30-as éveinek Európája kellőképpen bizonyította a bolsevik politika különös hatékonyságát. Az ukrán „integratív nacionalisták” a fasiszta ideológiában találták meg egyfelől a kommunista fenyegetés, másfelől a liberális dekadencia használható alternatíváját. Ebben egyébként brit, francia, spanyol, holland megfelelőik példáját követték, más, kelet-európai megfelelőikről nem is beszélve. Voltak közöttük a náci jellegű rasszizmusnak is hívei, de a legtöbb esetben az ő nemzetfelfogásukban a lojalitás fontosabb volt a vérségi szempontoknál. Az ő nemzetük állam nélküli volt, ezért ezek a nacionalisták inkább voltak érdekeltek a nemzeti függetlenségben, mint az etnikai „tisztaságban”, ideológiailag voltak kirekesztők, nem etnikailag. Merő opportunizmusból készek voltak bárkivel szövetezni, aki a nemzeti függetlenség esélyét ígérte. A 20-as években sokan csatlakoztak a bolsevikokhoz, akik akkoriban a kvázi-szuverén „Ukrán Szovjetköztársaság” „domesztikálásának” politikáját követték. A 30-as években ez a politika vérfürdőhöz vezetett az intelligencia körében és a parasztság tömeges elpusztításához a szándékosan előidézett éhínség során, és a nacionalisták Nyugat felé fordultak olyan szövetségest keresve, aki a segítségükre lehetne az önálló államiságról szőtt álmuk megvalósításában.

Sajnálatos módon Németország volt az egyetlen ország, amely képes és hajlandó volt a háború utáni status quo kibillentésére és az európai határok revízió alá vonására. A nyugat-ukránok, akik a lengyelektől érezték magukat elnyomva, ellenségük ellenségére tettek – és

ebben kétszeresen is elbuktak. Elsősorban azért, mert a németeknek nem állt érdekében, hogy Ukrajnát szuverenitáshoz segítse, még látszólag se, ahogy Szlovákiát és Horvátországot. Amint az ukránok a szovjetek visszavonulása után 1941 júniusában Lvivben kikiáltották az állami függetlenségüket, a náci rögtön letartóztatták minden vezetőjüket, Stepan Bandérát is beleértve, és egy gyűjtőtáborba vitették őket.

És másodszor: Ezt a sérelmet még tetézte, hogy a náciaktól elszendvedett repressziók és kivégzések, aminek Bandera nacionalistái ki voltak téve, nem vezettek a jóhírük helyreállításához. A szovjetek lettek a győztesek, és a történelem általuk diktált verziója szilárdult meg mint általános érvényű bölcsesség, ha nem mindjárt mint tudományos igazság.

Bandera nacionalistáit, akik 1941-től kezdve egyaránt harcoltak a szovjetek és a náci ellen, náci kollaboránsokként démonizálták, vérszomjas gyilkosokként és háborús bűnösökként (bár egyetlen nemzetközi bíróság sem hozott erre bizonyítékot). A „Bandera” név a szovjet újbeszédben mindezen borzalmas dolgoknak, egy „ukrán burzsoá-nacionalista” legrosszabb végső formájának a megnevezésére szolgáló kifejezés lett – ezt a címkét sütötték a szovjetek mindazokra az ukránokra, akik megpróbálták a hivatalos ruszifikálás ellenére megőrizni nemzeti identitásukat, (ehhez hasonlóan működött a „cionista” fogalma, hasonló félig-meddig bűnös felhangokkal minden kapcsolatban, ami a gyanúba kevert zsidó identitás megőrzésére irányult).

A „nacionalista” fogalmat olyan mértékben diszkreditálták, hogy az országos felmérések során a megkérdezettek közül nagyon kevesen voltak készek már a független Ukrajnában is a „nacionalista” ideológiával azonosulni, vagy egy olyan jelöltre szavazni, aki „nacionalistának” tekintette magát. Ugyanígy vallott kudarcot az emigráció arra irányuló minden kísérlete, hogy életre keltsék az ukrán nacionalisták háború előtti szervezetét, vagy az „integratív nacionalizmus” Bandera-féle hagyományát egy utódszervezet keretében folytassák. Mindezek a régi-új szervezetek marginálisak maradtak, és láthatólag nem annyira tengerentúli támogatóik mozgatták őket a háttérből, mint inkább az ukrán és/vagy orosz titkosszolgálatok.

A másik oldalról két kérdés továbbra is tisztázatlan és megválaszolandó. Először: Miért és hogyan egyeztethető össze Bandera integratív nacionalista ideológiájának csekély népszerűsége a mai Ukrajnában az ellenállási mozgalmának és saját személyének viszonylag nagy népszerűségével (legalább is az ország nyugati felében)? És másodszor: Miért és hogyan volt képes 2010-ben két évtizeddel a függet-

lenség elnyerése után a politikai margóról jövő, erősen nacionalista párt, a „Szvoboda” hirtelen többséget szerezni (40%-ig nőően) egyes regionális parlamentekben és a jelentős 10%-ot összeszedni a 2012-es parlamenti választásokon?

3.

A második kérdést feltehetőleg könnyebb megválaszolni, ha visszaemlékszünk a 30-as évek nacionalista ellenszenvére – az 1917-1931-es ukrán nemzeti forradalom kudarcára való visszahatásként (és részben a „nemzeti újjászületés” katasztrofális végére a kommunisták felügyelete alatt a 20. század 20-as éveiben). Bizonyos mértékig Walter Benjamin híres mondását bizonyította ez, mely szerint a fasizmus minden fellendülése egy bukott forradalomról tanúskodik. A szélsőjobbos „Szvoboda” párt csak azután tudott diadalmaskodni, miután a liberális közéjobb és közébal pártok belső harcokkal eljárták a választók bizalmát, és kudarcot vallottak abban, hogy beváltásuk a látványos – békés, liberális demokrácia és Európa-párti – narancsos forradalomhoz kapcsolódó ígéreteiket.

Az elbukott forradalom nemcsak a „Szvoboda” számára készítette elő az utat, hanem a a régivágású totalitárius kommunisták számára is, akik meg tudták háromszorozni a korábbi választási eredményeiket (a 2007-es 7 százalékról 15 százalékra 2012-ben), és a Régiók posztkommunista-oligarchikus pártja számára is – ami védőpatronusok mafiaszerű hálózatából áll, amely a klientúrját szolgálja ki, és még 2004-ben joggal látták benne a legnagyobb fenyegetést Ukrajna szuverenitására, demokratikus jogállamiságára és Európába való integrálódására. Miután ennek a pártnak a jelöltje, a híres-hírhedt Viktor Janukovics 2010-ben megnyerte az elnökválasztást, a „Szvoboda” lépett elő sokak szemében utolsó reménységgé: az egyedüli kemény fickók, akik képesek volnának ellenállni a politikai gengszterek nyomásának, akik túsul ejtették az államot és most kiárulásra bocsátják.

Ez volt a legfontosabb, de valószínűleg nem az egyetlen oka a „Szvoboda” sikerének. Egyes elemzők a „Szvoboda” szokatlanul erős jelenlétére utalnak az ukrán televízióban, amely korábban az elnökbarát oligarchák totális ellenőrzése alatt állt. Ezenkívül a „Szvoboda” választási küzdelme szintén rendkívül jól finanszírozva – ami rendkívül gyanús egy olyan párt esetében, amely a választásokon soha nem tudott többet megszerezni a szavazatok egy százalékánál. A szakértők azt feltételezik, hogy állami intézmények és kormányhű oligarchák támogatták titokban a „Szvobodát”, és ezzel kettős célt követtek. Egyrészt gyengíteni akarták

legfontosabb riválisaikat – a liberálnacionalistákat, hogy a radikálisok ellenében elveszítsék regionális bástyaikat. Ezenkívül egy rémképet akartak a falra festeni („nacionalista tálibok”) a médiafogyasztók ijesztgetésére bel- és külföldön. Másodszor Janukovics emberei feltehetőleg azt tervezték, hogy a „Szvoboda” kevésbé karizmatikus vezetőjét bejuttassák egy esetleges elnökválasztás második fordulójába, mert őt tartották az egyetlen olyan jelöltnek, akit Janukovics könnyen le tudott volna győzni.

Bármik voltak is az okok, a 2014-es év fejleményei világosan megmutatták, hogy az ukrán „fasiszta” nacionalizmus mumsa erősen el volt túlozva – mind a Janukovics-rezsim által, amely ezt a történetet egy nagyszabású politikai manipulációra használta, mind a Kreml által, amely szintén jócskán besegített ennek a mítosznak a kialakításába (2005-től kezdve szisztematikusan), és végül profitált belőle, különösen az Euromajdan után, amikor a Kreml és a Kreml-párti média nemzetközi szinten is szétkürtölte, hogy Janukovics kleptokráciájának megdöntésekor egy „fasiszta puccs”-ról volt szó. Ma, amikor egy hadüzenet nélküli orosz-ukrán háború tombol, ezt a nyelvet, ahogy Matthew Kupfer és Thomas de Waal találóan megjegyzi, azért használják, „hogy az orosz-ukrán konfliktust úgy állítsák be, mint a második világháború ideológiai megoszlásának újabb kiadását, ahol Oroszországot látják el az „antifasiszta”, Ukrajnát pedig a „profasiszta” címkével. Ezek a megnevezések fegyverek egy retorikai szinten szított konfliktusban, amely még külön is túzeli a szárazföldi összecsapásokat... Ezek a fogalmak egy közel hetven éve tartó folyamat eredményei, amelynek során egy kifejezés általánosan használható politikai megjelöléssé válhatott.”

Ezzel a propagandisztikus retorikával éles kontrasztban a „Szvoboda” és a „Jobb Szektor”, (egy másik állítólag szélsőjobbos csoportosulás) a 2014 májusi elnökválasztáson alig 2 százalékot értek el, és ugyanennek az évnek az októberében egyik párt sem érte el az 5%-os küszöböt, hogy bekerülhessen a parlamentbe. Ez nemcsak a szavazóknak a „Szvoboda” képviselőiben való csalódottságáról tanúskodik – a többségük inkompetens, arrogáns és némileg korrupt is. A „Szvobodától” eltérően a „Jobb Szektor” esetében egy újabb pártról van szó, amely mentes volt a régi bűnöktől. De politikai államrezonjuk, kormányképességük nyilvánvalóan eltűnt az emberek szemében Janukovicsal és az ő „Régiók pártjával” együtt, akikben a nacionalisták politikai ellensúlyát és a szükséges kiegyezés alapnyát látták. A hadiállapotban az ukránok paradox módon nem a radikálisokra szavaztak, hanem többnyire a mérsékelt

középpártokra, akik készek voltak ugyan határozottan szembefordulni az orosz agresszióval, belpolitikai síkon azonban békéltető módon léptek fel a belső megosztottsággal és a lehetséges ellentmondásokkal kapcsolatban.

4.

Most, hogy a második kérdést megválasztuk – a radikálisok tüdőklésének és bukásának legvalószínűbb okaival kapcsolatban –, szemügyre vehetjük az első kérdést, nevezetesen hogy egy nyilvánvalóan nem nacionalista országban nacionalista vezetők, a mozgalmak és a szimbolikájuk miatt örvendenek viszonylag nagy közkedveltségnek. Széleskörű vita bontakozott ki erről 2010-ben, röviddel az után, hogy az elnökválasztáson vereséget szenvedett Viktor Juscsenko egy kétes búcsúgesztussal hívta fel magára a figyelmet: odaítélte Stepan Bandérának posztumusz a legnagyobb nemzeti kitüntetését, az „Ukraina Hőse” címet adományozta neki.

Ez éles reakciót váltott ki Moszkva részéről, mert Moszkva már évek óta Bandera-féle „fasisztának” bélyegezte Viktor Juscsenkót és kormányát. Viktor Janukovics és az ő „Régiók pártja”, amely szorosan együttműködött Moszkva „antifasiszta” kampányaival, és igénybevette a moszkvai csűrő-csaravó ideológiai tanácsadók, spindoktorok szolgálatait, elítélték Bandera posztumusz kitüntetését.

Váratlan ellenzés érkezett ugyanakkor európai irányból, amikor a lengyelek, Juscsenko évekig hű szövetségesei, egy olyan határozatot kezdeményeztek az Európai Parlamentben, amelyben „mélyen elítélték” a döntését, és arra szólították fel az új ukrán vezetést (tehát Viktor Janukovics újonnan megválasztott államelnököt), hogy vizsgálja felül ezt a helytelen döntést tekintettel arra, hogy Ukrajna elkötelezte magát az európai értékek mellett. Hangos kacajra kéne fakadnunk ettől a naiv elképzeléstől, hogy az „európai értékek” megőrzésének nemes feladatát éppen Viktor Janukovicsra bíznák. Ami a határozatban azonban még több zavart okozott, az arra való utalás, hogy Bandera „kollaborált a náci rezsimmel”. Ez a kitétel feltehetőleg az 1941 előtti időszakra vonatkozott, tehát a Sachsenhausen előtti évekre, amikor Bandera Ukrajna Nacionalisták Szervezete, az OUN illegitimitásban működött, és Európa legkülönbözőbb részein keresett támogatókat az ügyének. Ha a maga szinkronitásban nézzük, az ő „kollaborálása a náci rezsimmel” nem különbözött lényegét tekintve más európai államférfiak többségének korabeli törekvéseitől, akik nemcsak tárgyaltak Hitlerrel, de más kétes szerződéseket is kötöttek vele, mint amilyen „az

„A tizennegyedik legrosszabb hely”
Élet és irodalom,
2014. 04. 15.

SNYDER, Timothy
„Ukraina múltja és jövője”
Magyar Lettre Internationale, 95

örök békéről és barátságról kötött jövőbemutató egyezmény” Németország és a Szovjetunió között 1939-ből.

Az Európai Parlament tagjai nyilván soha semmit sem hallottak Banderáról meg erről az egész históriáról. Teljesen a lengyelekre hagyatkoztak, akiknek megintcsak jó okukról volt rá, hogy úgy nézzenek Banderára, mint mondjuk Izrael Jasszer Arafatra, mivel a lengyel-ukrán viszonyok az első világháború után erősen hasonlítottak a zsidó-arab viszonyokhoz Palesztinában a második világháború után.

Egyet az ukrán intelligencia javára kell írni: egyhangúan elítélték Juscsenko gesztusát, mint felelőtlen politikai provokációt, amely elsősorban Moszkva kezére játszik. Ugyanakkor bírálták az ukrán értelmiségiek az Európai Parlament képviselőit is pontatlan szóhasználatuk miatt és még inkább azért, hogy ők is Moszkva kezére játszottak azzal, hogy ezeket a rendkívül bonyolult témákat a tények és a kontextus kellő ismerete nélkül tárgyalták. A differencia az európai és az ukrán intellektuelek között nem annyira a textusra, mint inkább a kontextusra vonatkozott, nem annyira Bandera ideológiájának lényegére, ami sajnálatos és elavult, sokkal inkább mozgalmának antikoloniális, nemzeti felszabadító jellegére és céljára, hogy a nemzet felszabadítását érje el – ezek a témák még ma is aktuálisak és nagyjelentőségűek sok ukrán számára.

Meglepő módon nem az OUN-nak a háború előtti lengyel kormány ellen irányuló terrorista tevékenységét dicsőítik manapság Ukrajnában, hanem elsősorban az OUN-orientált ukrán partizánhadsereg, az UPA szovjetellenes ellenállását. Alexander Motyl, a téma fontos szakértője, nagyon szépen kidolgozta ezt a sajátos helyzetet: A mai ukránok, akik Banderát hőseknek tekintik, az ő mozgalmának a Szovjetunióval szembeni 1939 és 1955 közötti ellenállását dicsőítik. Senki nem találja dicséretesnek a lengyelekkel és a zsidókkal szembeni harcukat, csak azt, amit az ukrán függetlenségért tettek. Bandera és a nacionalisták a korrupció, hozánemértő és megvesztegethető ukrán elit ellenpontjának számítanak, amely az elmúlt húsz évben olyan lehetetlen állapotokat teremtett Ukrajnában.

Az ukrán történelemnek ez a népszerű olvasata persze elég egyoldalú, és a Banderáról és a nacionalistákról készíthető teljes mérlegnek a kontójukra írható jó és a rossz dolgokat egyaránt tekintetbe kéne vennie. De az egyoldalú történelmi olvasatok egyáltalán nem szokatlanok, különösen nem egy bizonytalan népnél, amely azért harcol, hogy megőrizze újonnan szerzett függetlenségét.¹

Ez az utolsó pont különösen fontos. Azt állítja, hogy Ukrajna nem egyszerűen

egy „normális” nemzet volt, szilárd identitással és biztosított államisággal, amelyek az autoritarizmus és a demokrácia között kellett választania, tehát az OUN kriptofasiszta ideológiája és a mai Európai Unió liberális-demokratikus értékei között. A valóságban nem erről volt szó: Abban a korszakban nem jó és rossz között lehetett választani, hanem a rossz különböző fajtái között. Ezért aztán Bandera örökségének nem a politikai-ideológiai aspektusa az, ami még ma is relevánsá teszi, inkább egy etikai aspektus, még ha ez erősen idealizált is – nevezetesen a patriotizmus, a nemzeti szolidaritás, az önfeláldozás és a közös célok és értékek melletti idealista kitartás.

Bandera – és ezzel az OUN/UPA – örökségének éppen ez a része került elsősorban a szovjetek célkeresztjébe, állapítja meg Alexander Motyl. „A szovjet propaganda mindig démonizálta a nacionalistákat, de nem feltétlenül az emberi jogok megsértése miatt – végtére is miért fájának éppen a szovjeteknek az emberi jogok, mikor ők maguk találták fel a GULAG-ot? Nem, a nacionalisták démonizálása inkább a sztálini uralomnak való ellenállásukra vezethető vissza... A háború utáni korszakbeli ellenállási mozgalom az ukrán lakosság széles körének támogatását élvezte Nyugat-Ukrajnában, éppen mert a sztálinizmussal való szembefordulást jelentette, és a nemzeti felszabadítás ügyét jelképezte. [...] A szovjet demonizálás következtében alakult ki olyan kép a nacionalistákról, mint vad nyakazókról, akiknek nincs is a gyilkoláson és romboláson kívül más politikai vagy ideológiai céljuk. Ez a kép elsősorban Kelet- és Dél-Ukrajnának azokon az erősen szovjetizált részein tudott érvényre jutni, amelyek a kommunista párt bástyáinak számítottak.

Az oroszjókapták fel a hivatalos jelszavakat, és sértegették sokszor azzal a nemzeti öntudattal fűtött ukránokat, akik mertek a saját nyelvükön beszélni, hogy „bänderistának” titulálták őket. Amit az orosz sovinszták mint szégyenbélyegét akartak rásütni az ellenfeleikre – Bandera –, azt kitüntetésnek kezdték venni, ahogy az afro-amerikaiak a „néger” szót felváltották.”

5. Az egész történet váratlan fordulatot vett, amikor az orosz propaganda bevetette a „zsidó bänderisták” különös fogalmát, miután a propagandistáinak nem sikerült a majdani tüntetőket egy rakás renitens pogromra felbujtóként és rabátus antiszemita ként lejáratni. Ez a befeketés főként azért nem sikerült, mert az ukrán zsidó közösség egyértelműen a tüntetők oldalára állt, és azonnal elítélte szóban és tevőlegesen is ezt a rágalmat.

Kitaláltak hát egy ellentétes mesét – az ukrán „fasiszták” és a zsidó oligarchák közti összeesküvésről, és közben az előbbieket „bänderistáknak”, az utóbbiakat „zsidó bänderistáknak” titulálták. Ezeket a szitoknak szánt fogalmakat azonban az érintettek nem utasították el, hanem neveltségessé tették. A zsidó-ukrán oligarcha, Ihor Kolomojszkij például a „zsidó-banderovec” felirattal és egy menórává stilizált ukrán címerrel a pólóján lépett fel.

Alekszander Roitburd, a prominens zsidó-ukrán művész a Majdan-tüntetések első napjaiban Odesszából Kijevbe jött, hogy részt vegyen a demonstrációkban, és hasonló iróniával jelentette ki, hogy mit tart a Majdanon megnyilvánuló állítólagos antiszemizmusról: Gyakran megkérdezik, milyen speciális zsidó érzéseket táplál a Majdannel kapcsolatban. Természetesen a Majdanon is zsidónak érzem magam – akárcsak egy hawaii strandon, a Vörös téren vagy a Metropolitan múzeumban. De nem érzem ott magam különösebben fenyegetve a zsidó voltom miatt. Egyes hivatásos zsidók megpróbálták kampányt indítani a nemzetközi médiában „az antiszemizmusról a Majdanon”. Insiderként erről az a véleményem: A Majdanon nincs antiszemizmus. Persze akad ott is néhány antiszemita. De ilyenek akadnak mindenütt, a Hawaii strandon éppúgy, mint a Vörös téren, vagy a Metropolitan múzeumban. (...) Antiszemitákat Rahmanyinov Harmadik zongoraversenyét hallgatva a Filharmonia is lehet találni. De oda nem azért jönnek, hogy megverjék a zsidó hegedűsöket, hanem, hogy zenét hallgassanak.”²

Bármilyen ironikusan hangzik is ez a vélemény, komoly problémát vet fel: Milyen mértékben és mennyi ideig lehet meg békésen együtt vagy akár kooperálhat is egy liberális-demokratikus közösség alapvetően nem liberális, sőt antiliberális csoportokkal a szélsőjobbról vagy a szélsőbalról? A közös ellenség – egy kívülről jövő invázió vagy egy diktatúra a saját országukon belül – gondoskodhat arról, hogy egy ilyen (korlátozott) együttműködést jól meg kell gondolnia, ahogy erre sok ellenállási mozgalomnak hamar rá kellett jönnie a náci megszállás alatti Európában.

Az elmúlt télen a Majdanon valahogy úgy húzódtak a frontok, mint most a Donbasszban. Mindkét esetben a „fasiszták” kívülről jövő támadása gondoskodott arról, hogy ne legyen sok értelme a saját sorainkban keresni a „fasisztákat”. Ráadásul a kívülről jövő „fasiszták” sokkal többen vannak, és jobban fel vannak fegyverezve, és ezen kívül szilárdan intézményesültek az államilag szponzorált sovinizmus, hurrá-patriotizmus és agresszív imperializmus évszázados hagyományában. Húsz évig nevet-

tünk az olyan politikai pojjácákon, mint Zsirinovszkij – míg csak az ő neveltségese kijelentései Putyin valóságává nem váltak. Húsz évig nem láttunk mást egyes orosz értelmiségiekben, mint ártalmatlan különcöket – míg rá nem jöttünk, hogy csupán Putyin tudatalattiját artikulálták. Ma már nincs kedvünk nevetni, ha Alekszander Dugin kijelentéseit olvassuk, egy fasiszta filozófusét, aki régóta a Moszkvai Egyetem professzora, aki készen áll egy radikális recepttel a most zajló orosz-ukrán konfliktus megoldására: „Meg kéne tisztítanunk Ukrajnát az idiótáktól... Nem hiszem, hogy ezek az idióták ukránok volnának. Az ukránok csodálatos szláv nép. Ez azonban a csatornákból előmászott fattyak fajtája.”³ Ha nem felelünk meg Dugin (vagy Putyin) elképzeléseinek az ukránokról mint „csodálatos szláv népről”, eltűntethetnek minket a föld színéről – teljesen mindegy, hogy liberálisok vagyunk-e vagy konzervatívok, jobb vagy baloldaliak – egyszerűen és mindenestől csak azért, mert valamennyien az ukránok egy hamis fajtáját képviseljük, nem azt, amit az orosz birodalmi képzelet az elmúlt háromszáz évben megfelelőnek talált.

A banális és nagyon szomorú igazság úgy hangzik, hogy a mesterlövészek vagy a gránátok keresztüzében a harcosok politikai nézetei éppolyan irrelevánsá válnak, mint a művészi ízlésük vagy a szexuális orientációjuk. Megfelelő időben és megfelelő helyen mégiscsak feltétlenül sor kéne hogy kerüljön egy szembenézésre – mint például a legutóbbi elnök- és parlamenti választások során, ha csak egy rövid időre is.

Mint javíthatatlan „liberaszta” hiszek abban, hogy lesz még alkalmunk – még egyszer és ezúttal hosszabb időre – győzelmeink és vereségeink mestereiről vitatkozni, de ezúttal akadémiai és nem katonai keretek között.

© Mykola Riabchuk / Beton International
© Eurozine 2015-04-15

KARÁDI ÉVA FORDÍTÁSA

¹ www.cicerofoundation.org/lectures/Alexander_J_Motyl_UKRAINE_EUROPE_AND_BANDERA.pdf

² life.pravda.com.ua/person/2014/02/14/152414/

³ pbs.twimg.com/media/Bv0ImZyIAAASEX6.png

ALEKSANDER SMOLAR

Lengyelország és a migráció problémája
(Kultúra liberálna-beszélgetés)

TOMASZ SAWCZUK ■ Az elmúlt 26 évben, függetlenségének visszaszerzése óta Lengyelországot nem érintették különösebben a migrációval kapcsolatos problémák. Hogyan lehetséges ez, mikor ezek a problémák mindennaposak mindenütt másutt Európában?

ALEKSANDER SMOLAR ■ A migráció és a demográfia hatása Lengyelország politikai átalakulására érdekes téma, bár ritkán foglalkoznak vele. Koncentráljunk a közelmúlt történetének két momentumára: az 1989-ben végbement változásokra, azokkal a változásokkal együtt, amelyek a második világháború során mentek végbe és a háború utáni korszakban, egy olyan korszakra, amikor a zsidóság eltűnt a lengyel társadalmi-gazdasági struktúrából, miközben a középosztály alacsonyabb társadalmi helyzetű egyének beáramlását figyelhetette meg a soraiba. Lengyelország zsidó lakosságának eliminálása egyfelől és német lakosságának deportálása és tömeges kivándorlása másfelől nemcsak a kommunista Lengyelország történetére volt döntő hatással, de az újabb eseményekre is.

TOMASZ SAWCZUK ■ Kifejtené ezt részletesebben is?

A. SMOLAR ■ Lengyelország – etnikai, nemzeti, kulturális, vallási – homogeneitása nagyon megkönnyítette az átmenet folyamatát. Ez azt jelentette, hogy nem voltak olyan konfliktusok, amelyekre más országokban sor került, és amelyek fölemésztették politikai energiáik nagyrészét, blokkolták a szükséges változtatásokat. Jugoszlávia a legfőbb példa egy olyan országra, amely kilábalóban a kommunizmusból szörnyű belső konfliktusokba merült, pedig mindaddig sokkal fejlettebb volt, sokkal nyugatiasabb és gazdaságilag is sokkal jobban kötődött a Nyugathoz, mint Lengyelország.

Persze Lengyelország homogenizálódása milliók halála és további milliók kényszermigrációja következtében valósult meg. A mi országunk kulturálisan minden bizonnyal szegényebb lett, ez nyilvánul meg napjainkban a növekvő nosztalgiaiban Lengyelország mint olyan ország iránt, amely már örökre a múlté.

De ha az elmúlt negyedszázadban végbement társadalmi-gazdasági átalakulásról van szó, ez a homogenitás kimonodottan előny volt, ami fölött a közgazdászok elemzései többnyire elsiklanak.

TOMASZ SAWCZUK ■ Ez valóban javára vált az átalakulás folyamatának még gazdasági és kulturális szempontból is?

A. SMOLAR ■ Kulturális értelemben a nemzetiségi, vallási és kulturális homogenizálódás következtében Lengyelország minden bizonnyal provinciálisabbá vált, kevésbé kreatív, de ez más kérdés. Történetesek többször rámutattak, hogy komoly gazdasági hanyatlások, például Spanyolország és Portugália fejlődésének visszaesése azzal függött össze, hogy a 15. század végén kiűzték a zsidókat. A zsidó közösség lényeges gazdasági szerepet töltött be ezekben az országokban, különösen abban, hogy bekapcsolódjanak a kereskedelem és a pénzgazdálkodás nemzetközi rendszerébe.

A második világháború valamint a kommunizmus gazdasági mechanizmusai is hozzájárultak ahhoz különböző módokon, hogy Lengyelország elszakadt a világtól. Ugyanakkor a kommunizmus korszakában az élet más aspektusai persze – az oktatás, a társadalmi különbségek kiegyenlítése, az urbanizáció – a hosszú távú modernizálódást készítették elő, bár sokszor elég patológikus módokon.

Ugyanakkor a Lengyelországban 1989 után végbement átalakulás során döntő jelentősége volt az összetartozás, az egység erős érzésének, és hogy készek voltak nagy árat fizetni a változásért – hazafias okokból: mert ez itt a „mi ügyünk”, mert el akarunk távolodni Oroszországtól. Tehát összefoglalva nem voltak olyan etnikai vagy vallási konfliktusok, amelyek háttérbe szorították volna a társadalmi-gazdasági problémákat, mint a szomszédos Ukrajnában.

TOMASZ SAWCZUK ■ Jelenleg ez a homogenitás eltűnőben van. Lengyelország kezd egyre több bevándorlót befogadni.

A. SMOLAR ■ A bevándorlásnak ez a szűk árama a környező országokból – Belaruszból, Ukrajnából és Oroszországból – majdnem láthatatlan, mert a kulturális különbségek elenyészőek közöttünk, ezért ezek a migránsok gyorsabban adaptálódnak. Ráadásul sokszor nem is telepednek le Lengyelországban, csak szezonális munkát végeznek, aztán hazatérnek, vagy hazaküldik a pénzt a családjuknak.

Mára azonban komoly problémával kerülhetünk szembe, amilyennel még sose, annak a válságnak a kapcsán, ami a Földközi tengernél játszódik le, ahol bevándorlók száza vesztik az életüket, miközben megpróbálnak átjutni Európába. Nem lehet nem tudomást venni egy ilyen nagy horderejű tragédiáról, és valamit muszáj tenni – de senki nem tudja, mit, még ha befogadjuk is mind-

ezeket a menekülteket, tudjuk, hogy még 200 ezren várnak Líbia, Algéria és Törökország partjain, hogy nekivágnak ugyanennek az útnak. Mindent egybevetve úgy egy millió *displaced person*-ról beszélünk. Vajon képes-e Európa felszívni új lakosokat ilyen hatalmas számban és közben fenntartani demokratikus intézményeit? És mindezt egy mély gazdasági válság közepette, amelynek jelei világosan láthatók mindenki számára, a bevándorlók és maga Európa ellen irányuló szervezett tömegmozgalmak mellett?

TOMASZ SAWCZUK ■ Mi Lengyelország szerepe ezekben a folyamatokban?

A. SMOLAR ■ Lengyelországra és a régió többi országára nyomás nehezedik, hogy fogadjanak be több bevándorlót. Ha külső segítségre számítunk Ukrajna vagy Oroszország miatt, szolidaritást kell tanúsítanunk Európa déli részével, amelynek problémái érintik az egész kontinentet. És akkor még nem is szóltunk ennek a tragédiának az emberi aspektusáról. Az a probléma, hogy kulturális és társadalmi szempontból Lengyelország teljesen felkészületlen ezekre a kihívásokra – a közvélemény és az állami infrastruktúra terén egyaránt.

Egy hallgatólagos megegyezés felbomlása

TOMASZ SAWCZUK ■ Időközben a határok szigorítását sürgető retorika kezd dominálni Európában...

A. SMOLAR ■ De hogyan lehet ezt elérni, ha a menekülők készek meghalni, hogy eljussanak a partjainkig? Olyan országokból menekülnek, amelyek szétesőben vannak, olyan helyekről, amelyeket háborúk és éhínségek sújtanak. El akarják tartani a családjukat, és egy európai Árkádiáról álmodoznak. Vannak persze olyan megoldási javaslatok, hogy el kéne sülyeszteni mindezeket a hajókat, csónakokat vagy tutajokat még Afrika partjainál, még jóval azelőtt, hogy eljutnának valahová Görögország, Olaszország vagy Spanyolország közelében. De ez nem tartós megoldás, mert minden blokkolt migrációs útvonal helyébe támad rögtön egy újabb. És akkor ennek a megoldásnak a cinizmusáról még nem is beszélünk.

TOMASZ SAWCZUK ■ Ez régen másképp volt?

A. SMOLAR ■ Az európai politika az illegális bevándorlással kapcsolatban mindig elég cinikus volt, olyan megállapodásokon alapult, amelyeket a különböző országok autoriter vezetőivel kötöttek. Katonai és gazdasági segítséget nyújtottak nekik annak fejében, hogy fenntartják a rendet, visszatartják a potenciális kivándorlókat. Mára nem maradt senki, hogy fenntartsa ezt a mesterséges nyugalmat.

Felszámoltuk a Kaddhafi rendszert Líbiában, az iraki diktatúrát, az erős szíri-

ai rezsimit – amelyek mindegyikének volt egy hallgatólagos megegyezése Európával, hogy ellenőrzésük alatt tartják a kivándorlást az arab országokból és Afrikából. TOMASZ SAWCZUK ■ Vajon az európai államoknak tényleg magukra kellene venni némi felelősséget az Afrikából és a közel-keleti országokból érkező menekültekért?

A. SMOLAR ■ Mit jelent itt a „felelősség”? Az intellektuelek gyengeségéről van most szó, akik, ha valódi politikai ügyekkel kerülnek szembe, nem tudnak komoly döntéseket hozni. Ez nemcsak a tisztességek és értékrendeken múlik, amiket olyan nagyra tartunk. Azt is számításba kell vennünk, hogy az európai államok demokratikus képződmények, ahol népszavazásokon választják az uralmon levőket. És az emberek egyszerűen megvonhatják ugyanazoknak az uralmon levőknek a legitimitációját, ha azok belemennek migránsok tömeges beengedésébe. Láthatjuk ezt Franciaország példáján, ahol Marine Le Pen és Nemzeti Frontja népszerűsége egyre nő. Ő valóban a baloldaltól és a liberálisoktól vette át a diskurzust, akárcsak a vita republikánus résztvevői. Mostanában kezdünk hallani tőlük a szekuláris hagyományokról és a szekuláris állam megvédéséről, míg nem is olyan régen a Nemzeti Front még a katolikus egyház legkonzervatívabb elemeivel fonódott szorosan össze. Időközben a Front által hangoztatott kritikát egyre nagyobb tömegek teszik magukévá Franciaországban, különösen az alsóbb rétegek körében, akik sokszor ugyanazokban a körzetekben laknak, mint az újonnan érkezett bevándorlók. Számos országban nem rasszista hajlamokból ered a bevándorló-ellenesség fokozódó jelentkezése, hanem arra való reakció, ahogy az újonnan érkezettek jelentős része alapjaiban kezdi ki a liberális értékeket.

TOMASZ SAWCZUK ■ Franciaországban a muszlimok – még a második vagy harmadik nemzedék is – tényleg megkérdőjelezzik az európai értékeket?

A. SMOLAR ■ Ez nagyon érdekes jelenség. A bevándorlók első generációja, főként Algériából, Marokkóból és Tunéziából – tökéletesen elégedett volt azzal, hogy beengedték őket Franciaországba, ahol munkát is vállalhattak. Elfogadtak mindent, amit ma támadnak. Ez volt az az időszak, amikor speciális területeket jelöltek ki a városok mellett olcsó lakótelepek építésére a jövevények számára. Az volt a cél, hogy rendes körülményeket alakítsanak ki, ahol élni tudnak az emberek, a gettók kialakulása lett a nem szándékolt, járulékos következmény.

Ez csak az egyik probléma azok közül, amikkel Franciaországban a második- és

SMOLAR, Aleksander „A lengyel alkotmányvitáról” Magyar Lettre Internationale, 35

(beszélgetés Jakub Patočkával és Jacques Rupnikkal) „A másik 68, ahogy Prágából és Varsóból látják” Magyar Lettre Internationale, 70

harmadikgenerációs migránsokkal kapcsolatban szembe kell nézni. Olyan emberekről beszélünk, akik Franciaországban születtek, francia állampolgárok, de nem beszélnek jól franciául, és semmi értelmes módon nem érznek kötődést a szülőföldjükhez. Nem integrálták őket a helybeli népeséghez, ami a kirekesztettség és frusztráltság érzését váltja ki belőlük. Ez ahhoz vezet, hogy Franciaországot elutasítja lakosságának egy jelentős része. Emlékszem, milyen sokkot váltott ki a franciák körében évekkal ezelőtt egy Algéria-Franciaország futballmeccs, ahol ez kiderült. A szurkolók inkább az algériaiaknak drukkoltak, a Marseillaise-nél fújoltak.

TOMASZ SAWCZUK ■ *Ugyanez megtörtént egy Németország-Törökország mérkőzésen is. Ami még ennél is meglepőbb, hogy sokan azok közül, akik Németország vagy Franciaország ellen drukkoltak, még soha nem látogattak el szülei vagy nagyszülei szülőföldjére. Az ilyesfajta lojalitás mennyiben tulajdonítható a múltbeli helyekre való elvagyódásnak, és mennyiben tekintendő egyszerűen tüntető gesztusnak?*
A. SMOLAR ■ Itt nem igazán a származási országai iránti érzésekkel van dolgunk. Az iszlám országokból érkezett bevándorlók gyerekeinek fiatal nemzedéke – mert itt most leginkább róluk van szó – különböző tényezők köré alakítja ki az identitását. Az első annak az államnak az elutasítása, ahol élnek. A második a vallás.

Az újonnan érkezők első nemzedéke eltávolodott az iszlámtól, míg az ő gyerekeik láthatólag vonzódnak feléjük. Sokszor megfeledeznek arról, hogy az iszlám országok az 1950-es évektől egészen a 80-as évekig Szaudi Arabia kivételével széles körű szekularizálódáson mentek át. Az ilyesfajta szekuláris, szocialista nacionalizmus legfőbb bajnoka Gamal Abdel Nasszer egyiptomi elnök volt, aki szó szerint kinevette a vallást. A Muszlim testvériséget betiltották. Ezek nagyon másféle idők voltak az arab államokban. Ma nem találunk egyetlen szekuláris politikai pártot, míg akkor valamennyi az volt.

A migráció első hullámának csak a gyerekei és az unokái hallottak valamit az iszlámról. És a vallás legegyszerűbb formája egyben a legradikálisabb formája is, például a vahabizmus, amely Szaudi Arabiából jön és a szafalizmust jelenti.

A harmadik döntő aspektus bizonyos bevándorló identitások formálásában az együttérzés a palesztinok szenvedésével. Az Óvilág az antiszemitizmus feléledésének lehet megint a tanúja nem az európaiak, hanem a muszlim bevándorlók körében, akik összefogtak a marginalizálódott, antiszemita jobboldal maradványaival – és ami új fejlemény – egy radikális baloldallal. Az izraeliek és akik pártolják őket, a zsidóság mindenütt a világon átvette

a „fehérember” szerepét, és kiterjeszti uralmát egy darab arab földre mint a neo-imperialista, kolonialista Nyugat legújabb, modern megtestesítője.

ADAM PUCHEJDA ■ *Vajon a jelenlegi helyzet – és most arra gondolok, hogy migránsok hatalmas tömegei igyekeznek átjutni Afrikából Európába, valamint a Szíriából menekülőkre – vajon ez nem mindennemű hosszú távú nemzetközi politikai stratégia hiányának tudható be az EU-n belül?*

A. SMOLAR ■ Lehet-e az EU nemzetközi politikai stratégiájáról beszélni egyáltalán? Nyilvánvaló, hogy Európának foglalkoznia kell a tömeges migráció problémájának megoldásával, anélkül hogy ebben számíthatna az Egyesült Államok segítségére. Paradox módon ez a belső válság a külső fenyegetéssel együtt rákényszerítheti az EU-t a nagyobb fokú integrációra és egy közös külpolitika kialakítására. Ez persze töredezett és darabokban megnyilvánuló politika lesz, de előbb-utóbb megjelenik, mert rendkívül nagy szükség volna rá.

Az a modell, amit eddig alkalmaztunk, amely szerint a legerősebb államok egyike-másika különböző stratégiákat alkalmaz, anélkül hogy kikérné az EU véleményét, vagy figyelmen kívül hagyja az EU instrukcióit, hosszú távon tarthatatlan. Ez az egyetlen jó, ami ebből az egész történetből kijöhet.

Mit gondol a migráns kvótákról?

LUKASZ PAWLOWSKI ■ *Ebben az összefüggésben mit gondol a migráns kvótákról, amiket az Európai Unió kiszabni javasol? Van rá mód, hogy a menekült téma valódi vita tárgyává váljon Európában?*

A. SMOLAR ■ Nem látok rá más módot, ha egyszer menekülők százezrei várakoznak a Földközi tenger túlsópartján... A válságok Európa körül tovább sokszorozódnak – Líbiában, Szíriában, Irakban –, olyan nyomást gyakorolva, amit nem lehet figyelmen kívül hagyni. A menekültprobléma sokkal komolyabbá fog válni, mint a görög válság, mivel ez a demokráciáról szól és azokról az értékekről, amelyek Európa leglényegét alkotják. Michel Rocard, aki francia miniszterelnök volt 1988 és 1991 között, azt mondta, hogy Franciaország nem vállalkozhat arra, hogy az egész világot kimentse a nyomorból. Egyetlen ország sem vállalhat egyedül egy ilyen missziót. Ez igaz, de hol vannak a határai annak, hogy mire futja az erőnkől és az elszántságunkból?

JAROSLAW KUISZ ■ *Akkor mi a helyes válasz? Martha Nussbaum, amerikai filozófus a Kultura Liberalna által rendezett vitában a kölcsönös alkalmazkodás gondolatát hozta fel erre.*

A. SMOLAR ■ Az ő javaslata egy idealizált amerikai modellen alapul, ami tökéletesen alkalmatlan az európai tradíciók

és körülmények közepette. Európa régi nemzetekből áll, amelyek egyáltalán nem érdekeltek az alkalmazkodásban, inkább ellenkezőleg – ők azt várják el, hogy az újonnan érkezők alkalmazkodjanak. Még ha képesek is befogadni bizonyos számú bevándorlót, nagyvonalú gesztusként egy olyan időszakban, amikor nagyon kevés plusz munkahely és lakóhely áll rendelkezésre, ennek nagyon szigorú feltételek mellett kell végbemennie.

És a szimmetria, amit Nussbaum javasol, eltekintve attól a tényről, hogy ez rendkívül elvont, felveti azt a kérdést is, hogy mégis mihez kellene az európai országoknak alkalmazkodniuk? A saria törvényhez?

A Ronald Inglehart vezetésével végzett nemzetközi kutatás az értékrendszerekről azt mutatta ki, hogy a legfőbb különbségek az iszlám és a nyugati országok között a nők jogaival kapcsolatosak.

Nussbaum csak a burka viselésére utal – amit Franciaország ostoba módon betiltott a nyilvános helyeken, mert ez a legkönnyebb –, de ennél persze jóval fundamentálisabb dolgokról állunk vitában, a nők jogaival és közéleti szerepével kapcsolatban.

Nussbaum figyelmen kívül hagyja egyes európai országok sajátosságait is. A francia kultúrában a fátyolviselést kontextusba lehet helyezni, de ismerni kell valamelyest a történelmét és a szekularizációért vívott küzdelmét a 19. században a katolikus egyházzal. Ha ezt nem tudjuk, úgy tűnik, mintha a vallási jelképek betiltása elsősorban az iszlám hívei ellen irányulna.

JAROSLAW KUISZ ■ *Úgy véli hát, hogy az európai országok régi demokráciáinak megőrzése érdekében le kell zárunk a határainkat? Jobb technológiai megoldásokba kéne befektetnünk, ezeknek a határoknak a jobb őrzésébe, megnövelni a Frontex költségvetését, és annak a módját keresni, hogyan lehet minél több újonnan érkezőt befogadni azzal a feltétellel, hogy be fognak illeszkedni?*

A. SMOLAR ■ A tömeges áradat befogadása nem lehetséges, mert szétfeszíti Európa kereteit. Ha elég nagyvonalúak vagyunk ahhoz, hogy harakirit kövessünk el a nemes eszmék oltárán, ám tegyük. Egyébként nem látom, hogy bárki ilyesfajta öngyilkosságra hajlana Európában, néhány elefántcsont tornyába zárkózott széplelket leszámítva. Másfelől a teljes megfélemezés attitűdje, ahogy Alain Finkielkraut (egykori radikális balos) francia gondolkodó javasolja, hisztérikus és értelmetlen reagálás. Kompromisszumot kell keresnünk.

JAROSLAW KUISZ ■ *Ő azt mondja, hogy a bevándorlóknak asszimilálódni kell és kész.*

A. SMOLAR ■ Ennek valamiképpen kétirányú folyamatnak kell lennie, de nem

az amerikai értelemben, amikor a szimmetria nem alakítható ki. Bassam Tibi szíriai politikai szakértő beszélt itt erről Karolina Wígurával. Diszkriminációnak volt kitéve Németországban, realista az alapállása. A bevándorlóknak el kell fogadniuk bizonyos alapvető európai értékeket a jogállamisággal, a demokráciával, a nők szerepével, az egyenlőség elvével kapcsolatban. Ezért egyrészt elő kell írunk bizonyos állampolgári tréninget, másrészt lehetőséget kell adnunk nekik az előbbre jutásra.

Franciaország ebből a szempontból képmutatással átszótt ország. A francia nyelv nem tesz különbséget nemzetiség és állampolgárság között. Nekem lengyelként van francia állampolgárságom is, és ha francia barátainak néha azt mondom, „ti”, nagyon rossznéven veszik, és emlékeztetnek rá, hogy én magam is francia volnék. De ha helyettem olyasvalakivel állnának szemben, aki fekete vagy arab, nem vagyok benne biztos, hogy ugyanezt mondanák.

LUKASZ PAWLOWSKI ■ *Hogyan tudjuk felkészíteni Lengyelországot arra, ami várható?*

A. SMOLAR ■ Nem könnyű elvont választ adni, mikor sok esetben azt se tudjuk, mi is a kérdés. Lengyelország olyan ország, amelyiknek nem volt gyarmati, birodalmi múltja, ezért kevés a tapasztalata a „masszágról”. A második világháború előtt a zsidó volt egy ilyen „Másik”, de hát lengyel földön élt évszázadokon át!

Az olyan társadalmak számára, amelyeknek volt gyarmati múltjuk, hagyományosan nyitottak voltak a világra, adottan vehető, hogy az utcáik multikulturálisak, hogy változatos akcentusokat hallani, hogy széleskörű tolerancia alakult ki a sokféleséggel szemben alapszinten is. Attól tartok, hogy Lengyelországban még egy ilyen kis lépés az alkalmazkodás irányába is drámai küzdelmekkel fog járni.

(A Kultura Liberalna folyóirat és a Rosa Luxemburg alapítvány által „WYOLO: A lengyel szabadság elveszett jövője?” címen rendezett vitasorozat részeként elhangzott beszélgetés rövidített, szerkesztett változata)

© Aleksander Smolar, Jaroslaw Kuisz, Lukasz Pawlowski, Adam Puchejda, Tomasz Sawczuk / Kultura Liberalna
© Eurozine 2015-07-15

KARÁDI ÉVA FORDÍTÁSA

¹ vö: Jaroslaw Kuisz and Martha Nussbaum, „Liberalism needs love”, www.eurozine.com/articles/2014-09-03-nussbaum-en.html